

STRUKTURA ZASOBU ARCHIWUM KOŚCIELNEGO

1. Podział polskich archiwów kościelnych

Wszystkie archiwa kościelne w Polsce, których ogólną charakterystykę pragnę przedstawić, niezależnie od przyjętego kryterium można podzielić na dwie grupy. Ksiądz profesor S. Librowski wyróżnił:

- a) archiwa diecezjalne, zawierające zbiory wyższe (biskupie, konsystorzys generalnych i kapituł katedralnych), średnie (konsystorzys generalnych i kapituł kolegiackich), niższe, albo partykularne (dekanalne i parafialne);
- b) archiwa zakonne (generalne, prowincjalne i klasztorne)¹

Nieco innego podziału dokonał prof. H. E. Wyczawski, który wyodrębnił:

- a) archiwa urzędów terytorialno-jurysdykcyjnych (biskupie, konsystorzys generalnych i okręgowych, dekanalne i parafialne);
- b) archiwa kościelnych instytutów (kapituł katedralnych, kolegiat i zakonne)²

W powyższych podziałach nie wymieniono natomiast archiwów niższego duchowieństwa katedralnego i kolegiackiego, archiwów seminariów duchownych, szpitali, bractw kościelnych czy szkół katolickich, gdyż instytucje te przechowywały swe akta w archiwach instytucji nadrzędnych, a więc kapituł, parafii bądź klasztorów³ Nie wyszczególniono także centralnego archiwum diecezjalnego, które w obecnym prawodawstwie kościelnym zostało określone mianem „archiwum historycznego” Nazwą „archiwum diecezjalne” prawodawca określa w „Kodeksie Prawa kanonicznego” instytucję, którą w pojęciu archiwistyki świeckiej uważa się za archiwum zakładowe (kan. 486 par. 2), natomiast to, co potocznie rozumie się przez archiwa centralne, prawodawca określa mianem „archiwum historyczne” Należy ono do instytucji stosunkowo młodych i nie ma do końca jasno sprecyzowanego statusu w przepisach ogólnokościelnych.

¹ S. LIBROWSKI, Źródła do zabytkoznawstwa w archiwach kościelnych, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 6, 1963, 211–225; TENŻE, Podejmowanie i załatwianie kwerend w archiwach kościelnych, „Archiwa, Biblioteki...”, t. 27, 1973, 5–6.

² H. E. WYCZAWSKI, Polskie archiwa kościelne, w: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, cz. 2, Lublin 1969, 57–85; TENŻE: Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych, Kalwaria Zebrzydowska 1989, 225–295.

³ H. E. WYCZAWSKI, Polskie archiwa..., 61.

2. Dzieje

Aż do rozbiorów w Polsce nic nie zakłócało funkcjonowania kościelnych urzędów i instytucji, ani też nie zagrażało gromadzonym przez nie archiwom. Istniało ich tyle, ile było kancelarii konsystorskich (oficjałów generalnych i okręgowych), urzędów parafialnych, kapituł katedralnych i kolegiackich, seminariów duchownych, ile istniało klasztorów i prowincji zakonnych. Jedne posiadały u schyłku istnienia niepodległej Rzeczypospolitej okazałe zbiory, inne bardzo skromne⁴

Archiwa diecezjalne

a) Historia urzędów

Głównymi seriami akt zespołu biskupiego, powstałymi w kancelarii nadwornej (świeckiej) biskupów, są rachunki z dóbr biskupstwa (dochody i wydatki) oraz inwentarze tychże majątności, zachowane od początku XVI wieku. Księgi kurii nadwornej (kościelnej) obejmowały również dwie serie: akta działalności biskupów (*acta episcopalia* oraz *Księga czynności pontyfikalnych*), ocalałe od połowy XV wieku oraz akta wizytacji kościołów i parafii (*visitationes*), zachowane od połowy XVI wieku. Od XIII stulecia zespoły akt biskupich znajdowały się częściowo pod opieką oficjałów generalnych diecezji, częściowo kapituł katedralnych. Ten dualizm centralnych archiwów diecezjalnych zachował się w Polsce niemal do 1939 r. Istniały więc w diecezjach archiwa konsystorzy generalnych, przechowujące zespoły akt biskupich i danego konsystorza oraz kapituł katedralnych, w których skład wchodził własny zespół kapitulny i biskupi.

Urzędy konsystorskie generalne⁵ i okręgowe wytworzyły głównie serię akt działalności oficjałów (*acta consistorii*, *acta officialia*), zachowane na ziemiach polskich od początku XV wieku. Administratorzy diecezji na okres sediswakancji zakładali osobne *Księgi wpisów* (*acta administratorialis*). Są one przeważnie przemieszane w archiwach z biskupimi księgami wpisów. Najważniejsze archiwalia kapituł katedralnych i kolegiackich stanowią: akta działalności kapituły (*acta capitali*) od początku XV wieku, rachunki oraz inwentarze gospodarcze (od pocz. XVI w.), statuty i księgi instalacji (od XV w.), akta czynności liturgicznych (od XVI w.).

Biskupi pomocniczy i archidiakoni nie mieli własnych kancelarii, więc niewiele zostało po nich spuścizny aktowej, jedynie księgi czynności pontyfikalnych. Te jednak, jako własność prywatna sufraganów, rzadko trafiały po ich śmierci do archiwów kapitulnych czy konsystorskich. Akta wizytacyjne archidiakonów odsyłane były od XVI wieku wprost (lub za pośrednictwem konsystorzy) do kurii biskupich. Znalazły się one później w archiwach konsystorzy lub kapituły.

Urzędy dziekańskie wytworzyły niewiele dokumentów, z których najważniejsze są akta kongregacji poszczególnych dekanatów, pochodzące z początku XVIII wieku, oraz przeprowadzanych przez dziekanów wizytacji parafii. Spuścizna ta znajduje się obecnie w archiwach diecezjalnych (coroczne sprawozdania ze stanu swego dekanatu) i w znikomej ilości w archiwach parafialnych. Bardziej zróżnicowane materiały histo-

⁴ Omawiając dzieje archiwów, przyjęto podział ks. S. Librowskiego.

⁵ W diecezjach istniały od XIII w. urzędy wikariusza i oficjała generalnego, łączone przeważnie w jednej osobie. W niektórych diecezjach były nawet dwa oficjałaty generalne, np. we wrocławskiej jeden dla części kujawskiej, drugi w Gdańsku dla części pomorskiej; w diecezji poznańskiej jeden w Poznaniu, drugi w Warszawie dla mazowieckiej części diecezji. Tam, gdzie istniały dwa oficjałaty generalne, oficjałat w stolicy diecezji nazywany był oficjałatem stołecznym.

ryczne pozostawiły po sobie kancelarie parafialne – najważniejsze z nich to księgi ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych oraz zapowiedzi przedślubnych (od drugiej poł. XVI w.).

b) Historia archiwów

Po rozbiorach Polski archiwa główne diecezji (kapituł katedralnych i konsystorzy generalnych) były rozproszone. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku zaczęto odnawiać akta dekanalne i parafialne. W czasie II wojny światowej archiwalia kościelne zostały rozgrabione. Władze niemieckie wywoziły do Poznania, Gdańska i w głąb Rzeszy archiwa centralne z Gniezna, Łodzi, Pelplina, Płocka, Włocławka, oraz większość zespołów partykularnych z dekanatów i parafii. Zasoby archiwów głównych odzyskano w dużej mierze po wojnie; natomiast te akta składnic dekanalnych i parafialnych, które uniknęły zagłady, znajdują się przeważnie w archiwach państwowych, a nowsze księgi metrykalne (od ok. 1865 r.) niekiedy w urzędach stanu cywilnego.

Przyglądając się procesowi reformowania archiwów diecezjalnych, należy stwierdzić, że na ogólną liczbę trzydziestu jeden archiwów, dwanaście powstało przed I wojną światową, dziewięć powstało (lub zostało zreorganizowanych) w okresie międzywojennym i w podobny sposób następnych dziesięć po II wojnie światowej⁶ Obecnie są to:

1. Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku
2. Archiwum Metropolitalne w Częstochowie
3. Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie
4. Archiwum Archidiecezjalne w Gdańsku
5. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
6. Archiwum Katedralne w Kamieniu Pomorskim⁷
7. Archiwum Diecezjalne w Gorzowie Wielkopolskim
8. Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach
9. Archiwum Diecezjalne w Kielcach
10. Archiwum Kapitulne w Krakowie
11. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
12. Archiwum Archidiecezji Lwowskiej w Krakowie
13. Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie
14. Archiwum Diecezjalne w Łomży
15. Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi
16. Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie
17. Kuria Metropolitalna Archidiecezji Warmińskiej. Archiwum Akt Nowych w Olsztynie
18. Archiwum Diecezjalne w Opolu
19. Archiwum Diecezjalne w Pelplinie
20. Archiwum Diecezjalne w Płocku
21. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
22. Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu
23. Archiwum Kapitulne w Przemyślu
24. Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu

⁶ Spis archiwów podano na podstawie: M. DĘBOWSKA, Informator o archiwach Kościoła katolickiego w Polsce, Archiwa diecezjalne i archiwa kapituł katedralnych, „Archiwa, Biblioteki...”, t. 64, 1995, 365–431 i S. LIBROWSKI, Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce, w: Encyklopedia katolicka, t. 1, Lublin 1985, kol. 880–884.

⁷ Archiwum to po raz pierwszy znalazło się w spisie archiwów kościelnych w Polsce, ale niestety do dzisiaj nie podjęto w nim żadnych poważnych prac w celu rozpoznania i uporządkowania zespołu.

25. Archiwum Kapituły Sandomierskiej
26. Archiwum Kurii Siedleckiej
27. Archiwum Diecezjalne w Tarnowie
28. Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie
29. Archiwum Diecezjalne we Włocławku
30. Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu
31. Archiwum Diecezjalne w Zamościu.

Jeśli chodzi o archiwa kapituł katedralnych, wiele z nich zostało włączonych (w różnym okresie) do archiwów diecezjalnych. W przypadku diecezji szczecińsko-kamieńskiej szczytkowy zespół akt Kapituły Katedralnej w Kamieniu został włączony do WAP w Szczecinie. Archiwa, względnie szczytkowe zespoły akt kapituł kolegiackich, które zniszczono, również włączano do archiwów diecezjalnych. Ponadto we wszystkich diecezjach polskich znajdują się liczne archiwa dekanalne, zawierające zwykle dwa (często pomieszane ze sobą) zespoły akt dekanatu (XVIII–XX w.) i parafii oraz liczne jednozespołowe archiwa parafialne, najczęściej nie uporządkowane i zdewastowane, zwykle z dokumentacją od XVI do XX wieku.

Archiwa zakonne

a) Historia urzędów

Kancelarie zakonne, ich dzieje i organizację przebadano niedostatecznie. Niemniej jednak spośród serii akt wytworzonych w opactwach i klasztorach najważniejsze są rękopisy odnoszące się do samych kościołów i budowli klasztornych, ich majątków, rejestry zmarłych zakonników i zakonnice (*libri mortuorum*) oraz kroniki klasztorne, wszystkie przechowywane od XVI do XVIII wieku. W kancelariach prowincji zakonów i zgromadzeń powstawały nadto akta posiedzeń kapituły, akta podległych klasztorów, relacje poszczególnych konwentów, korespondencja prowincjałów, wreszcie akta rachunkowe, związane szczególnie z wydatkami podróży przełożonego oraz akta personalne⁸

b) Historia archiwów

Na skutek kasaty zakonów i zgromadzeń religijnych w okresie zaborów (1780–1790) rząd austriacki i pruski zabierał zwykle akta zakonów do archiwów państwowych, natomiast rząd rosyjski przeważnie polecał je wcielać do zbiorów diecezjalnych. zespoły akt zakonów męskich i żeńskich znajdują się obecnie zasadniczo w trzech grupach zbiorów: własnych, diecezjalnych oraz państwowych. Pod koniec XIX wieku rozpoczęło się scalanie w archiwach prowincjalnych akt klasztornych. Prawie każdy zakon czy zgromadzenie ma obecnie centralne archiwum prowincjalne lub generalne. Poza tym archiwa partykularne znajdują się w większych klasztorach i domach. Wyróżniają się archiwa opactw i prepozytur zakonów przybyłych do Polski w wiekach średnich. Należy wymienić archiwa: bernardynów (Kraków), franciszkanów (Warszawa), jezuitów (Kraków i Warszawa), kapucynów (Kraków i Warszawa, z siedzibą w Nowym Mieście n. Pilicą), karmelitów (Czerna), pijarów (Kraków) oraz reformatów (Kraków). Do znanych zespołów opackich i klasztornych w Polsce należą: archiwum benedyktynów w Tyńcu, benedyktynek w Staniątkach, bernardynek w Krakowie, cystersów w Mogile.

⁸ S. K. OLCZAK, Kancelarie kościelne w okresie staropolskim, „Archiwa, Biblioteki...”, dz. cyt., t. 64, 1995 23.

niątkach, bernardynek w Krakowie, cystersów w Mogile, kanoników regularnych laterańskich w Trzemesznie.

Omawiając dzieje archiwów kościelnych, należy zaznaczyć, że prawie wszystkie archiwa państwowe w Polsce zawierają dokumenty i akta proveniencji kościelnej, przejęte po zniesieniu diecezji, kolegiat, zakonów i klasztorów, a także otrzymane w drodze darowizn. Posiadają one kościelne księgi metrykalne oraz inne akta parafii i klasztorów (te ostatnie licznie występują w archiwach: AGAD w Warszawie, WAP w Bydgoszczy, Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie, Wrocławiu, Zielonej Górze). Spośród zespołów diecezjalnych tylko nieliczne dostały się do zasobu państwowego, np. interesujące nas, to np. WAP w Szczecinie (zespół akt Kapituły Katedralnej Kamieńskiej, od poł. XVI w. protestanckie); WAP we Wrocławiu (niektóre archiwalia diecezji wrocławskiej z XV–XIX w.); AGAD w Warszawie (ocalałe akta nuncjatury polskiej z XVII–XVIII w.).

3. Przejmowanie archiwaliów z urzędów centralnych i placówek terenowych

Próby scalania zbiorów, zapoczątkowane w XIX wieku, przyniosły niemałe efekty. W okresie międzywojennym pracowano nie tyle nad koncentracją archiwów, ile nad przygotowaniem dla nich lokalu, porządkowaniem i konserwacją zbiorów już zgromadzonych oraz nad spisywaniem inwentarzy. Centralne archiwa diecezjalne (od 1983 r. zwane historycznymi) przed 1939 r. założyły jedynie: Lwów, Łódź, Płock, Poznań i Przemyśl⁹

Pełna realizacja zamierzeń dotycząca kwestii archiwów kościelnych nastąpiła dopiero po II wojnie światowej, gdy jej katastrofalne skutki dowiodły aż nadto, że nie można już zwlekać z zabezpieczeniem ocalałych z pożogi wojennej zbiorów i udostępnieniem ich nauce. Zaraz po ustaniu działań wojennych i zarejestrowaniu strat zaczęto zabiegać w wielu ośrodkach kościelnych w Polsce o zorganizowanie archiwów diecezjalnych jako centralnych placówek naukowych¹⁰

Zarówno Stolica Apostolska, jak i poszczególne diecezje (głównie biskupi na synodach) wydały szereg przepisów o należyтым przechowywaniu wszystkiego, co dotyczy zarządzania Kościołem. Nie określono natomiast, co można uznać za materiały czysto historyczne, które należałoby przekazać do centralnego archiwum diecezjalnego (historycznego). Nie wypracowano też cezur czasowych: od kiedy urzędowe materiały należą do „żywego” zasobu, a od kiedy do „martwego”. W projekcie statutu i regulaminu dla archiwum diecezjalnego z roku 1960 ks. Librowski przewidywał, obok stałego przejmowania akt ze składnic urzędów głównych¹¹: kurii i sądów, co dwadzieścia, trzydzieści lat¹², średnich – kapituł i seminariów duchownych co pięćdziesiąt lat, przejmowanie

⁹ H. E. WYCZAŃSKI, *Polskie archiwa kościelne*, 91–93.

¹⁰ S. LIBROWSKI, *Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie reformy organizacji archiwów kościelnych w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki...”, dz. cyt., t. 3, 1961, z. 1/2, 3–22.

¹¹ Konsystorz generalny w późniejszym okresie uległ podziałowi na dwa zakresy władzy: administracyjną i sądową. W początkach XX w., zgodnie z wymogami „Kodeksu Prawa kanonicznego”, powołano osobną instytucję – Sąd Duchowny, któremu przewodniczył oficjał. Dotychczasowy Konsystorz generalny zaczęto nazywać Kurią biskupią; na jej czele stał wikariusz generalny.

¹² Obecnie praktyka urzędów państwowych w tym względzie jest następująca: wg rozporządzenia Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z dnia 25 lipca 1984 r. archiwa państwowe przyjmują materiały archiwalne z archiwów zakładowych po upływie 25 lat przechowywania (Dz.U. nr 41, poz. 216–1984 r.). Po 30 latach od wytworzenia akt mogą one być udostępniane, choć prawodawca państwowy przewiduje także możliwość wcześniejszego udostępniania akt za specjalnym pozwoleniem, o ile nie narusza to prawnie chronionych interesów państwa i obywateli (Dz.U. nr 41, poz. 217–1984 r.).

archiwaliów z dekanatów i parafii po stu latach¹³ Z kolei w 1959 r., mówiąc o potrzebie koncentracji akt, sugerował, aby wszystkie akta instytucji kościelnych sprzed 1800 roku były niezwłocznie (według kompetencji) przeniesione do archiwów diecezjalnych lub prowincjalnych zakonnych¹⁴.

Przejmowane archiwalia z urzędów centralnych na ogół dzieli się na dwie podstawowe grupy: generalia diecezji; specialia parafii. Co się zaś tyczy archiwaliów z terenu, nie jest tajemnicą, że znajduje się tam jeszcze dzisiaj pokaźna masa archiwaliów nie objętych nawet ewidencją. Należy zauważyć, że wraz z powołaniem centralnych archiwów diecezjalnych, nazywanych w obecnym prawodawstwie kościelnym również archiwami historycznymi, nie zostały rozwiązane problemy ochrony i udostępniania archiwaliów na terenie diecezji. Mając na względzie potrzeby organizacji centralnych kancelarii, archiwów diecezjalnych i zakonnych, zorganizowano na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (26–27 IX 1994 r.) sympozjum na temat: „Kancelaria i archiwum kościelne”¹⁵ Tak więc problem archiwów kościelnych i ich zasobu znajduje w naszym kraju coraz większe zrozumienie¹⁶

ks. Grzegorz Wejman

¹³ S. LIBROWSKI, Stan i potrzeby archiwów kościelnych oraz program pracy na najbliższy okres, „Archiwa, Biblioteki...”, dz. cyt., t. 1, 1959/60, z. 1, 12–13; TENŻE, Aktualny stan udostępniania zasobu przechowywanego w archiwach kościelnych, „Archiwa, Biblioteki...”, dz. cyt., t. 28, 1974, 7–13.

¹⁴ S. LIBROWSKI, Stan i potrzeby..., dz. cyt., 13.

¹⁵ W sesji wzięło udział 59 osób reprezentujących różne środowiska polskich archiwistów kościelnych. Tom 64 półrocznika „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” poświęcony jest właśnie tej sesji archiwoznawczej.

¹⁶ Życzylibyśmy sobie, aby nasze archiwum kamieńskie, jako archiwum historyczne, otrzymało właściwe sobie miejsce i po uporządkowaniu i opracowaniu służyło wszystkim pragnącym poznawać kościelne dzieje Pomorza Zachodniego.